

Віктор
АВДЄЄНКО

Проект
«УКРАЇНА»

КИЇВСЬКИЙ
ПАТЕРИК

17 непростих питань
української історії

 FOLIO

Проект «Україна»

Віктор Авдеєнко

**Проект «Україна». Київський
патерик. 17 непростих
питань української історії**

«Фолио»

2016

ББК 63.3(4УКР)

Авдеєнко В. А.

Проект «Україна». Київський патерик. 17 непростих питань української історії / В. А. Авдеєнко — «Фолио», 2016 — (Проект «Україна»)

ISBN 978-617-7466-09-2

Ким насправді були літописні поляни? Хто автор «Слова о полку Ігоревім»? Куди поділися хозари і звідки взялися козаки? Чи можна було уникнути татаро-монгольського ярма? Чи мала шанси Україна стати державою за Богдана Хмельницького і Михайла Грушевського? Про все це — і не тільки — докладно і захоплююче розповідає історик, журналіст, письменник Віктор Авдеєнко, висуваючи часом зовсім несподівані версії історичних фактів.

ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-617-7466-09-2

© Авдеєнко В. А., 2016

© Фолио, 2016

Содержание

Замість передмови	6
Вступ	7
Звідки, кажете, походить Руська земля?	8
Кілька слів о полку Ігоревім	16
«Маятник» волхвів	21
Кирилицею глаголити істину	25
Конец ознакомительного фрагмента.	27

Віктор Авдеєнко
Київський патерик
17 непростих питань української історії

© В. А. Авдеєнко, 2016

© О. А. Концевич, переклад українською, 2016

© І. М. Алексеєва, художнє оформлення, 2016

Мій дружині Каті

Замість передмови

Книга далася мені досить важко. Писалася довго. Ба більше, через останні події в Україні дещо з написаного раніше довелося переробити або викинути зовсім, як таке, що втратило актуальність. Проте, я постарався – наскільки це можливо – утриматися від політизації тексту, хоча повністю неупередженим до того, що відбувається, звісно, залишитися не зміг.

Автор

Вступ

Історія цікавила мене завжди, однак дитяче захоплення не переросло в щось більше, я обрав іншу професію, про що зовсім не шкодую.

Але інтерес до «переказів сивої давнини» залишився.

Дилетантські дослідження не раз змушували мене замислитися про те, наскільки ті чи інші події трактуються неоднозначно, спірно, а інколи й просто суперечливо. Крім того, я все частіше стикався з тим, що історична наука нерідко грішить тенденційністю, ангажованістю і відвертою міфотворчістю. Тобто тим, з чим, за логікою, повинна боротися.

Хоча, якщо вдуматися, нічого дивного в цьому немає – як відомо, історію пишуть переможці. Лише роки і навіть століття поспіль стають відомими факти, про які причетні особи воліли б промовчати.

Але, навіть попри появу нових подробиць, історичні версії, що утвердилися як загально-прийняті, рідко підлягають коригуванню. Так і мандрують вони в часі в своєму спотвореному вигляді, а люди поколіннями вже навіть не замислюються над тим, що ж насправді відбувалося в ті далекі часи, приймають на віру все, про що розповідають їм історики.

Вивчаючи вітчизняну історію, я нерідко помічав очевидну спірність, а іноді й помилковість висновків учених, у тому числі дуже іменитих. Мені страшенно незручно від того, що я ставлю під сумнів авторитет визнаних фахівців. Нижче я розповім, що саме викликало мої сумніви, і нехай читач сам розсудить, хто правий.

Також в цій книзі я взяв на себе сміливість описати деякі сценарії, за якими могли б розвиватися події, якби на найбільш драматичних роздоріжжях української історії обставини склалися б інакше, ніж у реальності.

Останнім часом з'явилося багато книг з так званої «альтернативної» історії. Що ж, хтось, можливо, звинуватить і мене в створенні хибних сенсацій. Можу лише сказати, що свої дослідження я засновую виключно на перевірених фактах, почерпнутих, у тому числі, у авторів, чий авторитет я тим чи іншим чином поставив під сумнів.

Звідки, кажете, походить Руська земля?

Так от: все почалося десь у XV столітті до нашої ери – коли, на думку авторитетних людей, предки слов'ян відбрунькувалися від своїх індоєвропейських побратимів. Може, це було і не в XV столітті, але зараз перевірити вже не вийде.

Чому слов'яни? Ну, загалом, ми, в більшості своїй, від них походимо. Можна сказати, ними навіть є. Здебільшого.

Наші доблесні (чи доблесні?) предки покинули дружну індоєвропейську сім'ю практично останніми – власне, на той момент вже і залишати було нікого – залишилися тільки ми і балти – прибалти з'явилися пізніше, в СРСР. Так що, фактично, розлучилися ми тоді тільки з цими балтами, і наші шляхи-доріжки, як то кажуть, розійшлися. Як з'ясувалося – недалеко.

Оскільки всі пристойні землі були вже зайняті більш моторними родичами, довелося слов'янам вдовольнитися тим, що залишилося. А залишилося далеко не найкраще – те, де ми живемо зараз.

Поки слов'яни були зайняті своїми справами, у них, можна сказати, під носом йшло Велике переселення народів – з Уралу до Європи, практично за нинішнім маршрутом Уренгой – Помари – Ужгород.

І в якийсь момент захотілося слов'янам до цього процесу долучитися. І сталося це зовсім скоро – в V столітті, тільки вже нашої ери.

І називали їх тоді зовсім не слов'янами, а антами і склавинами. Були вони дуже між собою схожі, але все-таки трішки різнилися. Чим саме – історія замовчує, крім того, що перші жили дещо на південний схід, а другі – на північний захід.

Але візантійці якимось чином розрізняли їх і, кляті, нерідко налаштовували одних проти інших, як дурненьких дітей.

Про антів незабаром перестали згадувати, про склавинів пам'ять збереглася довше. Наприклад, в новгородських словенів. До них же, напевно, варто зарахувати і в'ятичів з радимичами. «Були адже два брата у ляхів (поляків) – Радим, а другий – В'ятко; і, прийшовши, сіли вони: Радим на Сожі, і від нього прозвалися радимичі, а В'ятко сів з родом своїм по Оці, від нього отримали свою назву в'ятичі», – повідомляє літопис (говорячи сучасною мовою). Можливо, це просто легенда, але раптом дійсно все так і було?

У школі на уроках історії до дошки кріпилася велетенська мапа, на якій, як правило, штрихуванням позначалося, «звідки пішла Руська земля». На карті були різні назви – вже згадані словени, радимичі і в'ятичі, а також дреговичі, древліани, сіверяни, тиверці, уличі, іноді – бужани, волиняни і звичайно ж поляни.

З дитинства нам втовкмачували, що поляни були головними серед слов'ян. Східних, звісно.

Михайло Грушевський у своєму «Нарисі історії українського народу» тонко підмітив, що «Київ розташований на кордоні Полянської землі, на вузькому клині між землями древліан і сіверян». Грушевського – і не лише його – чомусь не насторожило, що ті, кого призначили гегемонами східнослов'янського світу, тулилися на крихітному клаптику землі, в той час як їх «менші браття» – древліани, сіверяни, в'ятичі – шикували на величезних навіть за теперішніми мірками територіях. Що ще цікаво – ті, кого прийнято називати полянами, не залишили після себе однорідної археологічної культури, тобто вони мешкали на стику декількох культур.

Звідки взагалі взялася ця назва – «поляни»? Між іншим, вона ніде не зустрічається, крім наших літописів і декількох джерел, що до них висходять. На перший погляд, походження назви абсолютно зрозуміле – слово «поле»: «занеже в поле сядяху». А назви «древляни» – від слова «дерево». Тільки от навколо Києва лісів не менше, ніж біля міст древліанських – «и бяше около города лесъ и боръ великъ». Це про Київ сказано.

А найбільш приємна версія та, що назва «поляни» походить від грецького слова «поліс» – місто. Мовляв, міські вони. А «древляни», або, як їх ще називали, «деревляни», – сільські, чи що?

З'ясовується, що поляни були тихим і скромним народом – «...обычайи имяху тихъ и кротокъ», а от «Древляни живяху зверьскымъ образомъ, живуще скотьскы и оубиваху другъ друга». Але, виявляється, і інші – «радимичи и вятичи и северо одинъ обычайи имяху: живяху в лесе яко же всякыи звер».

Не дивно, що такі лагідні й миролюбні поляни «...быша обидими Древляны». Дивнує те, що вони, коли хозари зажадали з них данину, зібрали її мечами, а ті відзначили, що, на відміну від їх шабель, гострих з одного боку, мечі полян були обоюдогострі, і «мечи си имуть имати и на нас дань и на инехъ странахъ».

А от археологічні розкопки показали, що саме древляни були мирними і культурними.

У їхніх могилах не знаходили зброї, зате там було повно всякого начиння з кераміки і заліза, всіляких тканин, шкіри, скла, бронзи, срібла. Були вони, виявляється, і орачами, і скотарями, і ремісниками, і торговцями, і зовсім не «живяху зверьскымъ образомъ». Так що, виходить, хтось їх дуже сильно «підставив».

Можна ще довго шукати аргументи як «за», так і «проти», але мені здається, що ніяких полян насправді взагалі не було.

З чим ще плутанина, так це з Руссю. Основна суперечка: Русь – це варяги чи слов'яни?

У літописі русь розміщена спершу поруч з чуддю, віссю та іншими народами півночі. В іншому місці – між готами і англійцями, і слід припустити, що це все ж варяги.

Але в літописі чомусь море «Варязьке» – це Балтійське море, а «Руське» – Чорне.

Під 852 роком в літописі повідомляється, що зі сходженням на візантійський престол Михайла III наша країна «...нача ся прозывать Руская земля», і вже тоді, виявляється, Русь ходила війною на Візантію. Тобто, якщо вірити «Повісті временних літ», візантійці вже знали жителів Подніпров'я під іменем «руси» – як мінімум, за 40 років до приходу варягів до Києва на чолі з Олегом. Але нижче написано, що «...от техъ Варягъ прозвася Руская земля». Так від варяг чи ні?

Вінцем епопеї під назвою «Русь» є фраза, яку в оригіналі просто страшно читати.

Її переклад на сучасну мову не набагато краший: «А слов'янська мова і російська – одна; бо від варягів прозвали їх Руссю. А спершу були слов'янами. Хоча й полянами звалися, та слов'янська мова була. Полянами ж прозвали, бо в полі сиділи. Мова слов'янська була у них тільки». Без коментарів.

Зрозуміло одне – літописець намагається, досить кострубато, прив'язати «русь» до варягів. Але оскільки це зовсім не так, все виходить тяп-ляп. Перекручено з ніг на голову. Причина та наслідок поміняні місцями.

«Поляне, яже ныне зовомая Русь», говориться в літописі, а мені здається, що з самого початку вона «зовомая» Русь, а точніше, виключно Русь.

Слово «русь» – загадкове слово. В тому сенсі, що ніхто гаразд не знає, звідки воно взялося. Не знаю і я. Можу тільки здогадуватися. Словацький лінгвіст XIX століття Павел Шафранек стверджував, що в праслов'янській мові річка називалася «руса». Нібито звідси походить сучасне слово «русло». Цілком переконливо, але чи воно так – хтозна.

Від себе додаю, що в українській мові є слово «рух» (в непрямому відмінку «русі»), що означає динаміку, і відповідне дієслово «рушити», а в російській є однокореневі їм слова «разруха», «нарушить». Течія річки, як відомо, і означає рух. Але, щоправда, може бути й таке, що «рух» жодного стосунку до «русі» не має.

Все ж на користь цієї версії говорить те, що раніше багато річок в нашій місцевості дійсно називалися Рось або Русь. Наприклад, Німан. А сьогодні у Німана є притока Россь (Рось). Найвідомішою Россю звичайно ж є притока Дніпра. А у неї самої є притока Росава.

Дуже може бути, що Россю або Руссю прозвали народ, який жив біля річок.

А от що це був за народ – тут складніше.

Всі ті нісенітниці, які пов'язані з Руссю в літописах, залишають відчуття того, що Русь і слов'яни – це майже одне і те саме, але все-таки не до кінця.

Іноземні автори, зокрема східні, також зближували русів і слов'ян, але повністю не отожднювали. «...Що ж стосується руських купців, то вони суть вид слов'ян...» – писав мусульманський історик IX століття Ібн-Хордадбех (цитуються за книгою Б. О. Рибаківа «Київська Русь і російські князівства XII–XIII ст.»).

У своїй книзі Рибаків наводить карту з географічного трактату 982 року невідомого автора з назвою «Худуд ал-Алам». В ній Русь розміщена всередині землі слов'ян. Якщо слідувати із заходу на схід, то спочатку розташовуються слов'яни західні, потім – Русь, а потім – знову слов'яни, на цей раз в'ятичі.

Отже, на території літописних полян, яких, швидше за все, не було, а також цілком реальних древлян і сіверян перебувала справжнісінька Русь. Значно пізніше, коли вже були не племена, а князівства – новгородці, смоляни, рязанці, суздальці – всі вони ходили «на Русь», маючи на увазі Київ, Чернігів і Переяслав. Та й коли князі власними силами впоратися з суперниками не могли, вони закликали варягів, а не русь.

Досить загадковою є «четвірка» в особі Аскольда, Діра, Олега та Ігоря (цих, на відміну від Карла Маркса і Фрідріха Енгельса, дійсно четверо). Аскольд і Дір начеб варяги. Ім'я Дір, може, і не дуже варязьке за звучанням, але Аскольд – тут уже сумнівів немає. В Іпатіївському літописі, найдавнішому з усіх, що до нас дійшли, Дір в декількох місцях записаний як Дірда. Літописець, напевно, вирішив ліквідувати «накладочку» і додав літеру «д» туди, де вона цілком вито не потрібна. А може, і в імені Аскольда ця кінцева «д» зайва? Що буде, якщо її прибрати? Спершу потрібно позбутися м'якого знака, оскільки в літописі написано «Асколд». Вийде в підсумку Аскол. В одному місці Аскольд написаний як Оскольд. Прибираємо кінцеву «д» і отримуємо назву річки Оскол, яка тече по Курській, Белгородській та Харківській областях. Відразу вся «варязькість» зникає.

Ще два варяга – Олег і Ігор. Теж начебто все ясно. Для вчених Олег – це варязький Хельгу, а Ігор – варязький Інгвар. Тільки дивно, що Олег не названий у такому випадку Хельгу. От Рюрик названий Рюриком. І брати його Синеус і Трувор правильно названі. Щоправда, ніякі вони не брати – зокрема, і у Б. О. Рибаківа, і у Л. М. Гумільова чітко сказано, що Синеус – це sine hus, що означає «свій рід», а Трувор – tru var – «вірна дружина». Але написані обидва слова правильно (тобто літописець правильно передав написання цих слів, не розуміючи їх значення). Також правильно записані інші варязькі імена: Инегелдъ, Фарлофъ, Веремудъ, Рулавъ, Лидульфостъ (так у літописі). А імена Олега і Ігоря – чомусь неправильно. Ім'я Олега кілька разів у літописі фігурує як Олг. Тюркською (протоболгарською) мовою це означає «великий» (насправді «олгу»). На Русі ім'я Інгвар (Інгварь) було відоме, але використовувалося рідко. Було лише кілька князів з таким ім'ям, та й те десь в столітті XIII. Причому, один з них був Інгвар Ігоревич, і це може бути доказом того, що для його сучасників це були два різних імені.

Звідки у «варяга» Олега болгарське ім'я? «Откуда у парня болгарская грусть?»

А до чого тут узагалі болгари?

Предки їхні прийшли з Сибіру, деякий час вони пожили в Середній Азії і нарешті осіли в Причорномор'ї. Древніх болгар, або булгар, – щоб відрізнити від жителів сучасної Болгарії – часто плутали з гунами, тому простіше погодитися, що це – суть одне і те саме.

У VII столітті нашої ери хану Кубрату, яких походив з тюркської династії Дуло, в протистоянні з войовничими аварами вдалося об'єднати кілька орд в Велику Болгарію. Після смерті Кубрата п'ять його синів, не послуховавшись батька, не зберегли єдність, і Велика Болгарія потрапила в залежність від Хозарії.

Частина болгар пішла на Волгу, давши початок Волзькій Болгарії, інша, під проводом хана Аспаруха, перемістилася на Балкани, туди, де сьогодні існує сучасна Болгарія. Наймолодший син Кубрата, Альцек, повів своїх одноплемінників в далеку Італію, де вони ще деякий час зберігали мову і звичаї.

Даних про перебування болгар в середньому Подніпров'ї ми не маємо, але ризикнемо припустити, що жили там слов'янські племена, котрі перебували від них у залежності, як згодом від хозар. У VII столітті на захід від Дніпра жило плем'я дулібів, які зазнали нашествия аварів (обрів), що прийшли, як і багато інших загарбників, з-за Волги: «Обри воеваша на Словены и примучиша Дулебы сушая Словены».

Василь Ключевський («Курс російської історії», лекція VII) дивувався, чому в період воєн слов'ян з аварами згадуються тільки дуліби: «Де були під час цієї навали поляни?» І сам відповідав на поставлене питання: «Тоді дуліби панували над усіма східними слов'янами і покривали їх своїм ім'ям».

Вважається, що дуліби жили на Волині, тобто суттєво західніше ареалу літописних полян. При цьому дулібів фіксують ще західніше – в Чехії і на території сучасної Угорщини біля озера Балатон. Але географія дулібів, виявляється, набагато ширша. Так, місто Болхов в Орловській губернії Росії мав образливе на прізвисько «Дулеб», а в Рязані «дулебий» означає «косоокий, з різними очима».

Ну і, нарешті, на карті сучасного Києва можна знайти Долобський (Дулебський) острів. Київські князі проводили на ньому свої ради (сьогодні там засмагають нудисти).

Тому нічого дивного, що з усіх слов'янських племен тоді відомими були тільки дуліби. Та чи слов'янськими вони було насправді?

«Повість временних літ» начебто однозначно дає зрозуміти, що так: «Обри воеваша на Словены и примучиша Дулебы сушая Словены». Але бентежить уточнення, що вони «сушая Словены». Сумний досвід розкодування взаємин слов'ян і Русі змушує в цьому засумніватися.

Прийнято вважати, що слово «дуліби» має германське походження. Однак у ньому вельми прозоро читається назва династії Дуло, до якої належав хан Кубрат. Тому цілком можливо, що дуліби були якщо і не повноцінною болгарською ордою, то, принаймні, слов'янським плем'ям, керованим ставлеником Великої Болгарії.

Слід також врахувати, що могилу хана Кубрата виявлено в Полтавській області, а Аспарух похований на території сучасного Запоріжжя (обидва факти є безперечними, але альтернативних все одно немає).

Болгарське правління у слов'ян з центром в Києві цілком могло зберегтися до часів Аскольда і Діра.

Ім'я Аскольд, як я вже відмітив, дуже нагадує назву річки Оскол. Крім того, грецький монах-літописець повідомляє, що в 563 році до Візантії прибуло посольство від царя тюрків Аскела, ім'я якого також іноді писалося як Аскельт, Асцельт. Звичайно, це не міг бути наш Аскольд, хоча б тому, що київський правитель жив на три століття пізніше. Набагато важливішим є те, що тут простежується чіткий зв'язок імені Аскольда з тюрками.

Незадовго до подій, пов'язаних із тим, що Олег захопив Київ, у Хозарському каганаті відбулося повстання трьох родів, котрі об'єднують під загальною назвою «кавари». Повстання було придушене, і кавари приєдналися до семи мадярських племен, які також підкорялися хозарам. Разом з мадярами ці кавари, покочувавши деякий час неосяжними просторами України, переселились в нинішню Угорщину. Їх назва має невідоме походження (версії є, але жодна з них не превалує). Мені здається, що воно може бути пов'язане з ім'ям племені «савір», які у певний час були дуже впливовою силою на просторах між Доном і Дунаєм, однак потім були підкорені хозарами і ними ж згодом асимілювалися.

Характерно, що Костянтин Багрянородний – візантійський імператор і, за сумісництвом, історик, називав мадярів «савартою». Разом із цією «савартою» згадує він і якийсь народ

«ескел», таким чином, відносини маляр з «Аскольдом» можуть мати дуже довгу історію. І, що важливо зазначити, ескели, або аскели, належали до так званих десятистрільних тюрків, які склалися з п'яти племен роду Нушибі і п'яти племен роду Дулу (ескели належали до Нушибі).

Від «савір», з іменем яких цілком резонно пов'язують назву «Сибір» (у переказах сибірських татар фігурує народ савир, або сабир), напевно, походять східнослов'янські сіверяни (до географічної півночі, російською – север, ця назва не має жодного відношення). Якщо кавари – це дійсно повсталі проти Хозарського каганату савіри, тоді все більш-менш стає на свої місця.

У Києві та в околицях приблизно з середини VII сто-річчя правила династія, пов'язана з правителями Великої Болгарії (система престолонаслідування, що утвердилась у Київській Русі – не від батька до сина, а від старшого брата до молодшого – бере початок в Тюркському каганаті). Народонаселення, переважно слов'янське, проте, іменувалося в честь своїх правителів з династії Дуло – дулібами. Деякий час їм довелося боротися з загарбниками-аварами, і ця боротьба була для дулібів важкою, але врешті-решт їм, швидше за все, вдалося, завдяки допомозі сюзерена, позбутися аварського ярма.

У середині IX століття в Хозарському каганаті спалахнуло повстання колись войовничих, але з часом упокорених савір, яких стали називати каварами. Вони покинули межі каганату, приєднавшись до конфедерації семи малярських племен. Ці маляри під натиском нового ворога – печенігів – переселилися в українські степи, де затрималися на деякий час, займаючись війною, розбоєм та іншими заняттями.

Приблизно в 882 році маляри разом з каварами вирішили захопити Київ. У цьому їм допомогли варяги – такі ж розбійники з великої дороги, тільки з півночі. Чи були варяги спеціально запрошені, чи брали участь у цій кампанії з власної волі – невідомо і не так уже й важливо.

Те, що Київ був добре укріпленою фортецею, практично неприступною, впливає з літопису, в якому йдеться, що Аскольд і Дір були захоплені за допомогою обману, оскільки послі Олега сказали, що вони – купці, які йдуть до Візантії. Не виключено, що послані були саме варяги, бо хто такі маляри – в Києві і, особливо, в околицях, знали добре.

Аскольд і Дір повірили у обман, за що наклали головою. Так Київ перейшов під владу такого собі хакана Олега (або, точніше, Олга, дружину якого склали найманці-варяги).

Відомо, що маляри не затрималися в Києві і пішли далі на захід. Про це існує запис і в «Повісті временних літ»: «Їдоша Оугре мимо Києвъ горою яже ся зоветь ныне Оугорское. Пришедше къ Днепру, сташа вежами... и пришедше от вьстока и оустремишася чересь горы великыя иже прозвашася горы Оугорскыя». У літописі йдеться про 898 рік, але це, безумовно, помилка, оскільки маляри перейшли Карпати ще в 896 році. Відповідно, описувані події мають стосуватися саме часу убивства Аскольда і Діра, оскільки важко собі уявити, щоб відомі своєю войовничістю маляри, про яких розповідає і автор «Повісті временних літ» – «почаша воевати на живушая тут... Словене и Волохове», – просто постояли табором (типу пікніка) біля Києва, не зробивши жодних дій.

При цьому в епізоді літописі про вбивство Аскольда чітко говориться, що він був похований там, де був розташований Ольмин двір. Чомусь більшість істориків категорично не хочуть визнавати в Ольмі угорського вождя Альмоша. Очевидно, що люди Олега-Олга привели Аскольда в ставку Альмоша, де він і був згодом убитий.

Анонімна угорська середньовічна хроніка описує схожий епізод. У ній говориться, що маляри на своєму шляху на захід «захотіли підпорядкувати собі королівство русів» (цитата за книгою Андрія Сахарова «Ми від народу руського...»). Народження російської дипломатії. Розділ 5). У хроніці не називається ім'я київського правителя, зате говориться, що вождя угорців звали Альмош. Угорці розбили київське військо, та місто взяти штурмом не змогли. Справа

нібито закінчилася укладанням миру, за яким Київ повинен був виплачувати данину, і про жодне вбивство правителя тут не йдеться.

Відомо, що на місці загибелі Аскольда була споруджена церква Святого Миколая, і це може свідчити про те, що він був християнином. До того ж, хрещеним за латинським обрядом, оскільки Аскольд, швидше за все, прийняв ім'я Микола на честь Папи Римського Миколи I (858–867). У той час, коли Аскольд приймав християнство, болгарський цар Борис, що хрестився від Візантії, через суперечності з патріархом підпорядкував свою церкву папі Миколі I, хоча в кінцевому підсумку повернувся під омофор Константинополя.

Дір був похований в іншому місці. Можливо, це пов'язано з тим, що він не був християнином. Дуумвірат як форма правління був поширений в багатьох народів, у тому числі у хозар і мадярів. За традицією один із співправителів був воєначальником, інший – духовним лідером. Ця остання роль більше підходить Діру, що і пояснює його (можливу) відданість культу предків.

Отже, мадяри під проводом Альмоша покинули Київ, залишивши в ньому Олега з Ігорем і варягами.

Олег і Ігор, які також цілком могли бути співправителями (Ігор міг бути, наприклад, сином або молодшим родичем Олега), ймовірно, належали до племені каварів. Відомо, що кавари пішли за мадярами, але це не означає, що пішли вони в повному складі.

Взагалі в той час народи переміщалися на досить великі відстані, часто не повністю, а окремими групами. Болгари розселилися на просторах від Волги до Дунаю, а деякі, як відомо, дісталися до Італії. Гуни з'являлися то на Кавказі, то в Причорномор'ї, то в Західній Європі, то знову на Кавказі. Серед слов'янських племен були відомі хорвати в Карпатах і хорвати на Балканах, поляни польські та літописні поляни на Дніпрі (хоча в існування полян на Дніпрі я не вірю), севери в Болгарії та сіверяни біля Чернігова.

Кавари, яких я ризикнув назвати савірами, перетворилися на сіверян. Саме вони тепер стали головним племенем Русі, яким до цього були дуліби. Оскільки сіверян безпосередньо не пов'язують з Києвом – їх головним містом був Чернігів, – то можна припустити, що жителі Києва та околиць у складі слов'ян, савір і варягів відділилися у відокремлену спільноту (все, як і сьогодні – ще донедавна дніпропетровські, донецькі, львівські, харківські, навіть московські – всі досить швидко стають київськими. Аура якась особлива, чи що?).

Тільки це може ще якимось реабілітувати полян: тоді етимологію їх назви від слова «поле» можна пояснити – це кочівники, що прийшли зі степу. «Ідоша Оугре мимо Києвъ... и пришедше къ Днепру, сташа вежами, беша бо ходяще яко и Половци» – напевно, не випадково тут згадуються половці, які з'явилися на Русі значно пізніше (назву «половці» частіше за все пов'язують зі словом «поле»).

Тепер саме час згадати наведену мною вище неперекладну фразу з літопису, що описує всю складність взаємовідносин варягів, полян і русів. «А слов'янська мова і російська – одна; бо від варягів прозвали їх Руссю. А спершу були слов'янами. Хоча і полянами звалися, але слов'янська мова була. Полянами ж прозвали, бо в полі сиділи. Мова слов'янська була у них тільки». Простіше, напевно, можна було сказати, але нехай хоча б так.

Іншу, більш просту фразу «Поляне, яже ныне зовомая Русь» слід розуміти так, що, попри низку завойовників, народ зберіг свою споконвічну назву – Русь: люди, що живуть біля річки.

Згідно з «Повістю временних літ», варяги до приходу в Київ отримували данину з чуді, мері, словен, тобто новгородців, а також кривичів. Кривичі населяли сучасну Псковську область, а також територію Білорусі. Швидше за все, варяги брали данину з псковських кривичів.

Збирання данини в ті часи було найбільш поширеним видом «міждержавних» відносин. Причому данина стягувалася не обов'язково з васалів – Візантія дуже часто платила данину варярам, аби не наражатися на їхні напади (відступне).

Хозари теж стягували данину зі слов'янських племен. Їм були підвладні в'ятичі, сіверяни, літописні поляни, радимичі. Схоже, що древляни не платили данину хозарам – згадок про це немає. Це й не дивно, оскільки вони, напевно, нащадки могутніх дулібів, які до цього часу, ймовірно, вже втратили ім'я, пов'язане з династією Дуло.

Хозари брали «з диму» (або з рала, що не принципово, оскільки і те й інше означає одне домогосподарство) «по білі», або вевериці. Також в якості такси для виплати хозарської данини фігурує певна монета щеляг – або щляг. Яким був її номінал – невідомо, оскільки історики досі не можуть прийти до єдиної думки, що це за монета. Одні вважають, що це шилінг, інші – що шекель. З огляду на те, що данину платили хозарам, які в той час вже прийняли іудаїзм, то логічніше припустити, що мова йде про шекель. Хозари вели торгівлю зі слов'янами за шекелі, а потім їх же збирали у вигляді данини. Оскільки одні й ті самі племена платили хозарам веверицями і щелягами, то, швидше за все, ці дві монети були одного або близького номіналу.

Коли Олег почав встановлювати свою владу над племенами, він почав брати з них ту ж данину, що до цього брали хозари: «...Посла Олегъ к Радимичем ркя, кому дань даете. Они же реща Козаром. И речимъ Олегъ: не даваите Козаромъ но мне даваите. И Вдаша Олгови по щелягу, яко же и Козаромъ даяху».

Згідно з літописом, Олег брав данину з сіверян, але «взложи на нихъ дань легьку». Сумнівно, що він взагалі з них брав данину, адже Олег, ймовірно, сам був з племені сіверян.

В'ятичі продовжували платити данину хозарам – як і належить, по щелягу з диму. Так тривало до походу на хозар князя Святослава, сина Ігоря.

Найважчу данину Олег наклав на древлян, як на переможених, – по куні з рала.

Одна куна складала 1/25 гривні, тоді як вевериця дорівнювала приблизно чверті куни. Таким чином, данина з древлян була в чотири рази більша, ніж з решти. Природно, це не могло сподобатися древлянам, і вони підняли повстання, убивши князя Ігоря, який особисто прибув за даниною.

Олега тоді вже не було в живих, мадяри ще раніше пішли за Карпати, можливо, частина варягів повернулася на північ. Древляни вирішили, що вони в змозі скинути владу своїх ворогів-сіверян. Більш за те, древлянський князь Мал вирішив як військовий трофей взяти собі в дружини вдову Ігоря, Ольгу. Але Ольга змогла перемогти древлян, і після цього влада цієї династії вже не підлягала сумніву.

Варто сказати кілька слів про сім'ю Мала. Після розгрому древлян про нього в «Повісті временних літ» нічого не повідомляється. Історики припускають, що він був страчений за наказом Ольги за те, що вбив Ігоря. Тим часом, в літописі зустрічається певний персонаж Малк, або Малко Любечанин, батько Малуші і Добрині. Малуша – мати князя Володимира, який хрестив Русь в 988 році. За традицією вважається, що вона була ключницею-рабинею княгині Ольги. А Володимир, відповідно, – незаконнонародженим сином Святослава Ігоровича. Істориків чомусь не бентежить той факт, що позашлюбний син у принципі не міг претендувати на престол.

До того ж, дивно, що в літописі фігурує ім'я якоїсь рабині, але не називається ім'я законної дружини Святослава, матері його двох синів – Ярополка і Олега.

Якщо Лаврентіївський літопис дійсно називає Ма-лушу ключницею, то в Іпатіївському літописі говориться, що «...Володимиръ бо бе от Малуши милостьнице (улюблениці) Ольжины, сестра има Малько Любчанинъ».

Імена Василь і Михайло мають форми Василько і Михалко, Мал за аналогією міг цілком перетворитися у Малка.

Це означає, що сім'я переможеного Мала була ув'язнена в Любецькому замку. І якщо до Мала Ольга могла не мати жодних теплих почуттів, то Малуша, напевно, – поступлива лагідна дівчина, – могла стати її улюбленицею, яку вона і видала заміж за свого буйного сина. Можна навіть припустити – хоча про це ніде жодних відомостей немає, – що Малуша була

християнкою. В очах Ольги це було б, безумовно, великим бонусом, може, таким чином вона хотіла вплинути на Святослава, який категорично не хотів хреститися. У будь-якому випадку, це вплинуло на сина Святослава, Володимира, який не лише хрестився сам, але й охрестив усю Русь.

Святослав, який провів більшу частину життя в військових походах, залишав княжити в Києві старшого сина Ярополка. У бунтівну Дrevлянську землю він вирядив Олега, а наймолодшого, Володимира, – в Новгород. У Чернігів, до сіверян, Святослав не надіслав нікого (ймовірно, це було пов'язано з дефіцитом синів). Але князь Володимир, у якого не було проблем із потомством, поставив князів у Ростові, Новгороді, Полоцьку, Смоленську, навіть у Пскові. Мстислава, прозваного Хоробрим, він направив у далеку Тмутаракань (Тмуторокань). Природно, був серед синів Володимира і князь Дrevлянський – Святослав. Не було тільки чернігівського князя.

Лише в 1024 році, після того, як сини Володимира – Ярослав і Мстислав – за «мирним договором» розділили країну навпів, Мстислав став княжити в Чернігові. Але він отримав при цьому все Лівобережжя.

За Ярослава Мудрого, очевидно, правляча династія остаточно втратила зв'язок із Сіверською землею. Один з його синів, Святослав, був посаджений в Чернігові і, по суті, став родоначальником чернігівського княжого роду.

До речі, саме для чернігівської княжої сім'ї характерні імена Олег, Ігор і Святослав. Саме ці три імена зустрічаються в цьому роду найчастіше, і ці імена, особливо Олег та Ігор, майже не були поширені в інших князівствах.

Кілька слів о полку Ігоревім

До Чернігівському клану, який на честь головного його представника – Олега Святославича «Гореславича» – стали називати Ольговичами, належав князь Ігор. Це був другорозрядний князь, який, напевно, так і залишився б у тіні більш іменитих родичів, якби не «Слово о полку Ігоревім», яке «прославило» його на століття.

Пристрасті довкола «Слова» не вщухають і дотепер. Скептики вперто не хочуть визнавати в ньому справжній здобуток сивої давнини, конкретніше – кінця XII століття. Автор «Слова», якщо визнати його справжність, творив за часів автора романів про Ланселота і Персевала – Кретьєна де Труа (на півтора століття раніше Данте і за два століття до Чосера).

Версія про те, що «Слово о полку Ігоревім» було створене відразу ж після описуваних подій, що сталися в 1185 році, багатьом здалася надто простою, і було висунуто припущення, що справжнім його автором є збирач старожитностей Олексій Мусін-Пушкін, який знайшов рукопис у кінці XVIII століття (в такому випадку ні про яку «знахідку» мови бути не могло).

Дійсно, припущення про фальшивку, яку видавали за пам'ятник середньовічної літератури, виглядає дуже спокусливо. Більше того, незадовго до виявлення рукопису «Слова» в далекій Шотландії тамтешній учений-фольклорист Макферсон опублікував знайдені ним твори «легендарного» кельтського барда Оссіана. Але згодом з'ясувалося, що Макферсон обдурив усіх – опубліковані твори склав він сам.

За іронією долі, Мусін-Пушкін у передмові до першого видання «Слова о полку Ігоревім» писав: «Любителі російської словесності погодяться, що в цьому останньому нам від минулих століть творі помітний дух Оссіана, отже, і наші давні герої мали своїх бардів, які співали їм хвалу...»

Сучасний історик Андрій Залізник практично повністю виключає версію підробки як з боку Мусіна-Пушкіна, так і щодо будь-кого іншого: «Україн майже певно, щоб хтось узяв на себе той величезний труд, який необхідний для оволодіння всім цим обсягом знань – всього лише на шляху успішної стилізації. Стилізатору цілком достатньо, щоб його твір справляв бажане враження на публіку (а для цього зазвичай буває потрібна не стільки реальна подібність із справжньою старовиною, скільки відповідність уявленням публіки)» (А. А. Залізник. «Слово о полку Ігоревім: погляд лінгвіста». 2004).

Особисто я буду виходити з того, що це – не підробка, а справжній твір.

Тепер перейдімо до героїв «Слова». Почнемо з того, чиє ім'я винесене в заголовок, – з князя Ігоря.

Князь Ігор Святославич здійснив похід у глиб половецьких степів у далекому 1185 році від Різдва Христового. Похід цей, як відомо, був невдалим і закінчився полоном князя (з якого він згодом втік) і актом справедливої відплати з боку половців.

Дмитро Сергійович Лихачов, а разом з ним багато інших учених і літераторів – сучасних і давніших – вважають, що «Слово о полку Ігоревім» прославляє князя Ігоря як захисника Руської землі, попри невдачу, що спіткала його. На думку прихильників такого трактування, неординарність «Слова» саме й полягає в тому, що автор вибрав темою свого твору не одну зі славних сторінок вітчизняної історії, а навпаки – її сумний епізод. Як повчання, так би мовити, для наступних поколінь, та й для сучасників теж.

Олжас Сулейменов, казахський учений і письменник, навпаки, ніякого оспівування в «Слові» не бачить і вважає, що автор цілком прозоро таврує боягузливого і підступного князя Ігоря. Про це він написав у своїй книзі «Аз і Я» (Алма-Ата, 1975), яка була вилучена з продажу в СРСР. Тож не дивно, що серед її критиків був і Лихачов. Сулейменов – нащадок половців і тому (а втім, може, зовсім і не тому) вважає своїх предків не такими вже й варварами і нелюдами, а також бачить і чує в голосі автора «Слова» співчуття до половців.

Це дві полярні точки зору на твір. Спробую вивести якийсь третій шлях. У цьому я маю намір користуватися відкриттями як Лихачова, так і Сулейменова (що зайвий раз підтверджує моє до них шанобливе ставлення).

Отже, як було сказано вище, Ігор Святославич – представник могутнього Чернігівського роду, однак його особисті досягнення були досить скромними. Майже все його життя пов'язане з Новгород-Сіверським, і лише в самому його кінці йому пощастило недовго покерувати в Чернігові.

Якщо коротко охарактеризувати діяльність князя Ігоря, то це – феодальні усобиці і походи на половців.

Він був серед князів, які надали свої дружини Андрію Боголюбському в поході на Київ 1169 року. Він часто ходив у Поле – на половців і, як правило, виходив переможцем. Інша справа, що, як пише Сулейменов, у більшості випадків Ігор в половецьких походах брав не хоробрістю і талантом, а зрадою і підступністю. На жаль, у той час це було зовсім не рідкістю (та й хто сказав, що тільки в ті часи!).

Матір'ю князя Ігоря була донька половецького хана. Багато інших руських князів також одружувалися на половчанках (серед них, наприклад, Юрій Долгорукий). Так, син самого князя Ігоря, Володимир, узяв у дружини дочку хана Кончака, і, таким чином, Ігореві внуки були більше половцями, ніж русичами. У такій ситуації можна припустити, що походи в Поле для руських князів (які власне виявилися не зовсім руськими) були не війнами із завойовниками, а все тими ж феодальними чварами.

Практично всі руські князі були між собою родичами, що не заважало їм здійснювати спустошливі набіги на володіння один одного. Не менш спустошливими (а швидше за все, більшими) були набіги половців на руські землі. Але русичі не залишалися в боргу, захоплюючи здобич у своїх кочових родичів. Князь Ігор, подібно до інших руських князів, активно брав участь у грабежах половецьких стійбищ. Саме з такою метою він і вирушив у той нещасливий похід 1185 року. Мабуть, надихнувшись недавніми перемогами руських дружин над половцями, Ігор увірував в легкий успіх над деморалізованим противником.

Але крім, так би мовити, «економічних» причин походу, в Ігоря могли бути й пов'язані з ним політичні амбіції.

Багато дослідників, спираючись на літописи, вважали, що метою Ігорєвого походу було «поискати града Тьмутороканя», тобто повернути собі вотчину – адже колись чернігівські князі володіли і віддаленою Тмутараканню. Саме половці позбавили руських князів цієї землі біля Чорного моря (нинішня Тамань).

Але мені здається, що плани були куди більш честолюбні (і це добре показує Сулейменов): князь Ігор, з одного боку, хотів завдати несподіваного і приголомшливого удару по половцях, а з іншого – завдяки цьому здобути славу захисника Землі Руської та переможця «поганих», що могло б додати йому авторитету для досягнення власних цілей аж до суперечки за київський престол.

Свій похід Ігор здійснював з братом Всеволодом, князем курським, і сином Володимиром, що княжив у Путивлі. Про цих персонажів із «Слова» ми практично нічого не знаємо. Набагато більше сказано про інших князів.

Насамперед ідеться про тодішнього київського князя Святослава Всеволодовича.

Як пише Борис Рибаків, після смерті батька Святослав «залишився князем-ізгоєм серед ворожої рідні, розлучений лукавством і жадібністю померлого Всеволода. Молодому княжичеві довелося довгі роки вести неспокійне життя ар'єр-васала, запобігати перед сильними, кривити душею, погоджуватися на третьорядні ролі і мимоволі брати участь у князівських усобицях» (Б. О. Рибаків. «„Слово о полку Ігоревім“ та його сучасники»).

Життя потягало його по різних землях – він княжив у Турові, Володимирі-Волинському, Новгороді-Сіверському, в Чернігові та, нарешті, в Києві (сьогодні такого, як він, назвали б «міцним управлінцем із досвідом роботи в регіонах»).

У 1180–1194 роках, до самої своєї смерті, Святослав княжив у Києві. Йому належав тільки столий град, а Київська земля – співправителю Рюрику Ростиславичу зі Смоленського роду, чия ставка перебувала у Вручії (нинішньому Овручі). Так що поділ київського регіону на дві адміністративні одиниці – Київ і область – виявляється, придумали давно.

Я вважаю, що саме Святослав є головним героєм «Слова о полку Ігоревім». Саме з його іменем пов'язані дві важливі частини твору – це «Сон Святослава» і його ж «Золоте слово».

І якщо «Сон» вкрай цікавий перш за все з філологічної точки зору, то «Злато слово» – з політичної.

Те, про що воно оповідає, сьогоднішньою мовою можна було б сміливо назвати селекторною нарадою з областями, де в ролі регіональних начальників виступають удільні князі.

«Розбір польотів» починається з винуватців події – дістається Ігорю з Всеволодом, яких Святослав називає синами, хоча вони є його двоюрідними братами. Потім Святослав картає свого рідного брата Ярослава, князя чернігівського – той неодноразово ухилявся від участі в походах у Поле.

Наступним названий також родич Святослава – князь переяславський Володимир Глібович, одружений з його племінницею Зававою Ярославною. Володимир Глібович у відгуках Святослава удостоюється лише похвали за доблесть, виявлену в походах на половців.

Згадка про князя переяславського є для Святослава певним містком до дуже важливої для нього теми – про Всеволода Велике Гніздо, великого князя Володимирського. Володимир Глібович був племінником Всеволода, і, отже, київський і володимирський князі також були якоюсь мірою ріднею.

Всеволод Велике Гніздо – найвпливовіший князь того часу, і це дуже добре помітно в «Слові». Святослав не скупиться на епітети, вихваляючи могутність і силу свого північного колеги. При цьому київський князь висловлює жаль, що Всеволод утримується від військових кампаній проти половців, тоді як участь у них його дружин була б дуже до речі.

Далі йде звернення до двох Ростиславичів – Рюрика і Давида. Рюрик був співправителем Святослава, а Давид княжив у вотчині Ростиславичів – Смоленську. Сентенція, найімовірніше, звернена перш за все до Давида, оскільки з Рюриком у Святослава було «взаєморозуміння». На половців, принаймні, вони ходили разом. А ось брат Рюрика не завжди підтримував ці походи.

Потім настає черга галицького князя Ярослава. Впливовий Ярослав Володимирович, не залишаючи сам свого князівства, посилав, одначе, дружину на половців, а також збирався відправити в Європу своїх воїнів для участі в Третньому хрестовому поході і, хто знає, може, і послав би, якби не помер. А ще Ярослав був тестем опального князя Ігоря.

Після Галицької землі «Золоте слово» спрямовується на Волинь. У першу чергу воно звертається до Романа Мстиславича, який згодом об'єднав Волинське князівство з Галицьким (один із його синів – Данило Галицький).

Наступний епізод присвячений Полоцькому князівству – мабуть, найбільш загадковій з усіх руських земель. Кероване окремою гілкою князів, Полоцьке князівство розвивалось осторонь від основних процесів, літописання цієї землі до нас практично не дійшло.

Проте Полоцькому князівству приділено надто багато уваги, що може пояснюватися тісними родинними зв'язками самого Святослава Київського (його дружина була правнучкою великого і страхітливого Всеслава, який мав славу крामольника і чарівника).

Головна думка, що проходить через усе «Золоте слово» (та й в цілому через «Слово о полку Ігоревім»), – треба об'єднуватися і разом вирушати на половців.

Взагалі, як мені видається, власне, для того, щоб об'єднати руські землі в боротьбі з половцями і здолати їх раз і назавжди (попри родинні зв'язки), і задумувалося «Слово о полку

Ігоревім». А невдалий похід князя Ігоря був вибраний як красномовний приклад того, що відбувається, якщо не слухатися старших.

Князь Ігор у зазначеному творі, як уже було сказано, названий сином Святослава («О, моя синовчя, Игорю и Всеволоде!» – вигукує київський князь). Але в дійсності батьком його був зовсім інший Святослав.

Є свідчення, що в ті далекі часи «синовцями» називали племінників і навіть молодших двоюрідних братів, ким Ігор і Всеволод і доводились старому Святославу. Але при цьому він називає себе їхнім батьком не просто так, а відразу після згадки про те, що обидва вони – Святославичі. Крім того, у «Слові» є й така зовсім недвозначна фраза: «Се бо два сокола слетеста съ отня стола злата».

Тому у мене особисто виникає підозра, що автор (чия особистість також викликає суперечки) свідомо намагається збити з пантелику своїх читачів. Адже що виходить? Святослав хоче мстити злим половцям не за будь-кого, а за синів. (Те, що автор не знає, «хто кому Рабинович», – виключається: за текстом він демонструє чудове знання княжих родинних зв'язків навіть у найвіддаленіших землях Русі.)

Старий мудрий князь Святослав був не тільки головним героєм «Слова о полку Ігоревім», а й, імовірно, спонсором усього проекту.

Святослав на той час готував грандіозний похід у Половецький степ, і йому на допомогу потрібні були дружини з усієї Русі. Таким чином, «Слово», як програмна стаття, як памфлет, як пост в Facebook (напевно, і репост передбачався), мало би ширитися по всіх землях (дарма, чи що, автор так старанно і докладно зупинявся в своєму творі на кожному з князівств).

«Слово о полку Ігоревім» було написано після 1185 року, але, очевидно, до 1187 року, коли великий похід, задуманий Святославом, все-таки відбувся (не настільки грандіозний, як хотілося, але все ж). Відомо, що в 1187 році померли Ярослав Галицький і Володимир Глібович з Переяслава, а в «Слові» про них ідеться, як про живих. Отже, виходить 1186 рік. З цим начебто розібралися.

Але хто написав «Слово о полку Ігоревім», і де воно створювалося? Насправді, цим питанням присвячена величезна література, тому немає сенсу у всіх деталях на них зупинятися. У мене дуже великі сумніви, що автор (або краще назвемо його Автор) жив при дворі князя Ігоря, тобто в Новгороді-Сіверському: важко уявити собі придворного піснетворця, який «оспіває» поразку свого господаря. Йому слід або мовчати, або оспівувати перемоги. При тому, що у потенційного піснетворця Ігорєвого була можливість прославити патрона, оскільки приблизно за рік до сумної події він розгромив у степу нечисленні сили половців. Чим не сюжет для поеми?

Як місце проживання Автора вчені пропонують і Галицьке князівство, і Чернігівське, але особисто я схилиюся до його «київської прописки».

Ім'я ж автора, незважаючи на безліч версій, імовірно, ніколи не буде встановлене, і він, як і раніше, буде для нас лише Автором (що ніяк не применшує його генія).

Зате можна спробувати пролити світло на особистість іншого загадкового піснетворця – легендарного Бояна.

Автор «Слова» без будь-якої видимої потреби апелює до Бояна, його авторитету (ніби радиться з ним з ряду питань). Але така необхідність, схоже, все-таки є.

«Почнемъ же, братие, повесть сию отъ стараго Владимирѧ до нынешнего Игорѧ...» – йдеться в одній із перших строф «Слова». Автор вказує на наступництво своєї оповіді билин, які створював Боян, підкреслюючи при цьому, що він, автор, пише свою власну повість, а не «по замышлению Бояню».

Наступництво авторства вказує на те, що Боян був піснетворцем «старого Володимира». Але я переконаний – не Володимира Святого, як вважав, наприклад, Лихачов, а Володимира

Мономаха. Більше того, я думаю, що, найімовірніше, Боян був придворним поетом сина Володимира Мономаха, Мстислава (який увійшов в історію під ім'ям Мстислав Великий).

Мстислав ще в дитинстві був направлений батьком у Новгород і з перервою княжив у ньому більше 12-ти років. Цілком можливо, що весь цей час при юному Мстиславі перебував мудрий Боян. У Новгороді, до речі, і до тепер є вулиця Бояна – може, випадково?

Висловлю ще одне припущення, чому настільки помітне місце в поемі відведено Бояну. На стіні Софійського собору в Києві зберігся запис – так зване графіті – про покупку княгиною Всеволожою якоїсь Боянної землі, за яку було заплачено сімсот гривень – величезні на ті часи гроші. Десята частина цих грошей була пожертвована на Святу Софію, що, ймовірно, і послужило приводом для того, щоб увічнити цю угоду на стіні храму. Можливо, Боянова земля – це земля, дарована Бояну його покровителем, Мстиславом. На ту пору (а графіті визначається XI–XII століттями) були відомі два Всеволода, що княжили в Києві: Всеволод Ярославич – батько Володимира Мономаха, дід Мстислава, і Всеволод Ольгович, що сидів на київському престолі з 1139-го по 1146 рік. Дружина останнього цілком могла прикупити собі земельки в престижній частині Києва за такі шалені гроші. Інтрига полягає в тому, що Всеволод Ольгович був батьком Святослава Всеволодовича, під покровительством котрого писалося (як я вважаю) «Слово». А якщо врахувати, що мати Святослава Агафія (Марія) – гіпотетична княгиня Всеволожа – була дочкою Мстислава Великого, то, як мені здається, справа ясніша ясного.

Боян у «Слові» названий Велесовим онуком. Як відомо, служителями культу Велеса були волхви. Так що, можливо, поет Боян і був волхвом. Можна також припустити, що до цього класу належав і Автор «Слова». Але це – всього лише припущення.

«Маятник» волхвів

Вважається, що волхви втратили владу з введенням на Русі християнства. Насправді вони нікуди не зникли – просто пішли в підпілля, де продовжували свою «підривну» діяльність. Про те, що така діяльність велася, свідчать факти. Коли ставався голод або інша біда, волхви були тут як тут. І починали народ налаштовувати проти влади. Влада чинила з ними круто, але ті знову і знову давали про себе знати, як тільки виникала відповідна ситуація.

Начитавшись Умберто Еко, якщо конкретно – «Маятник Фуко», – я почав фантазувати: а раптом волхви і сьогодні живуть серед нас? Ну, тобто вони нічим зовні не відрізняються від інших, але, час від часу, може, раз на місяць, а може, і частіше, збираються де-небудь у лісовій гушавині (маскуючись під вилазку) або просто на квартирі (конспіративній). Вони проводять таємні зустрічі, вирішують, як повернути собі владу (за песимістичним сценарієм – вони давно вже при владі). Щось схоже на масонів, тільки а la Russe (або правильніше – а la Ukrainienne).

Ідея існування таємної організації на якийсь час захопила мене остаточно. Причому настільки, що я навіть вибудував для себе досить струнку теорію, в яку, відповідно до всіх правил конспірології, вклалися основні віхи національної історії.

Відправною точкою стала «язичницька реформа» князя Володимира, яка передувала прийняттю ним же християнства на Русі.

Очевидно, що волхви були служителями культу Велеса/Волоса – не Перуна. Перун був божеством дружини. «Русь клянеться Волосом, а дружина – Перуном», – сказано в мирному договорі з Візантією.

Почавши князувати в Києві, Володимир встановив на пагорбі біля свого палацу фігури шести божеств – Перуна, Хорса, Даждьбога, Стрибога, Симаргла і Макоші. Велесу тут місця не знайшлося. Деякі дослідники вважають, що спочатку в літописі йшлося тільки про Перуна, а решта з'явилися пізніше. У будь-якому випадку, Перуну відводилося чільне місце в пантеоні богів, і це означало, що влада волхвів істотно послаблялася. Власне, зміцнення позицій Перуна як верховного божества – випадково або навмисне – стало значним кроком на шляху до запровадження на Русі єдинобожжя.

Так, волхви повністю не зникли. Капища Велеса зберігалися і після прийняття християнства, знаходять їх і в наші дні. Язичницьким по духу є «Слово о полку Ігоревім», незважаючи на фінальне «Амінь», яке, очевидно, з'явилося завдяки переписувачу у більш пізні часи. У творі згадуються «Стрибожі внуки» і «Даждьбожі внуки», які, як особисто мені здається, означають, відповідно, половців і русичів. Боян названий онуком Велеса. Навіть якщо він і не був волхвом, згадка в офіційному (тобто не крамольному) творі імені найвпливовішого язичницького божества може свідчити, як мінімум, про те, що волхви нікуди не поділися і продовжували впливати на процеси в країні.

Зокрема, привертає увагу той факт, що Русь була не готова до татаро-монгольського нашествия. Ба більше, таке враження, що монголів хтось дуже точно спрямував – у потрібний час і в потрібне місце. У світлі конспірологічної теорії відповідь досить-таки прозора.

Але щось очевидно не складалося в цій теорії.

Якщо взяти, наприклад, того ж Еко з його «Маятником Фуко», то там плелась безперервна лінія, починаючи з друїдів, потім – через тамплієрів і розенкрейцерів – до масонів. У Орхана Памука в «Чорній книзі» – схожим чином, але дуже самотньо, виписувався сюжет з дервішами, суфіями, яничарами та іншими бекташі.

У мене ж «зниклі» волхви ні в кого не хотіли матеріалізуватися. Мене вистачило лише на скоморохів (не найкраща доля для колишніх володарів умів і доль) і все тих же масонів, що зайвий раз підтверджує вторинність нашої цивілізації.

Але, як виявилось, треба було всього лише знайти потрібну книгу, в якій все гранично просто і ясно сказано (один мій знайомий колись так і сказав: «в книжках усе написано»). З подачі Едварда Радзинського натрапив я на «Філософічні листи» Петра Чаадаєва.

І в першому з них прочитав таке (наводжу досить довгу цитату, оскільки рука (курсор) не піднімається її вкоротити): «Народні маси підпорядковані відомим силам, які стоять вгорі суспільства. Вони не думають самі; серед них є певна кількість мислителів, які думають за них, повідомляють імпульс колективному розуму народу і рухають його вперед. Тим часом, як невелика група людей мислить, інші відчують, і в підсумку відбувається загальний рух. За винятком деяких отупілих племен, що зберегли лише зовнішній вигляд людини, сказане справедливо стосовно всіх народів, що населяють землю. Первісні народи Європи – кельти, скандинави, германці – мали своїх друїдів, скальдів і бардів, які були по-своєму сильними мислителями. Погляньте на племена Північної Америки, що їх так старанно намагається винищити матеріальна культура Сполучених Штатів: серед них зустрічаються люди дивовижної глибини. І ось я питаю вас: де наші мудреці, наші мислителі? Хто колись думав за нас, і хто тепер за нас мислить?»

Але ж наші волхви все-таки були, були!

Ким вони були, звідки з'явилися? Чи, може, і їх нам нав'язали ззовні?

Петербуржець Сергій Ерліх у своїй праці «Поклоніння волхвам (досвід динамічного структуралізму)» намагається пов'язати волхвів з етносом волохів. За його версією, волохи могли мати над слов'янами владу (перш за все духовну). Згодом, мовляв, з пам'яті стерлося, що спочатку вони представляли інший народ.

Те, що волохи завоювали слов'ян, – відомо з «Повісті временних літ». У волохах прийнято бачити романізованих кельтів. Як підтвердження наводяться такі близькі за звучанням етноніми, як вольки, валлійці, валлони. У кінцевому підсумку назва «волохи» закріпилася за народністю на території сучасної Румунії. Показово, що вони досить довго вели напівкочівний спосіб життя, культурний рівень мали невисокий у порівнянні з сусідніми слов'янами. Тоді як кельти, як відомо, в культурному плані значно перевищували слов'ян.

На допомогу нам прийде Феофан Сповідник, котрий у своїй «Хронографії» під 527 роком повідомляє про те, що «прийшла до ромеїв (візантійців) якась жінка з гунів, що звалися савір, варвар, на ім'я Боарікс, вдова, маючи при собі сто тисяч гунів. Вона почала правити в гунських землях після смерті свого чоловіка Волоха».

Велика спокуса назвати ім'я цієї дами кельтським (Боарікс, Обелікс, Остерікс і навіть, прости Господи, Верцінгеторікс – хто не в курсі, галли це ті ж кельти), проте історики справедливо вважають, що її ім'я варварським (каламбур, так би мовити) чином візантійцями спотворено. З огляду на те, що жінка ця, як сказано, з гунів, то й ім'я у неї відповідне, тобто тюркське. Що стосується чоловіка її, Крупського... в сенсі Волоха (по-грецьки: Βαλάχ), то у дослідників сумнівів немає: тюркське ім'я – Balaq/Malaq (Лаур-Балаур). Варіант імені підозріло схожий на відоме нам ім'я Мал (Малк), яке носив убивця князя Ігоря і ймовірний дід князя Володимира. Зрозуміло, що це навіть не версія, а всього лише спостереження. Але воно, можливо, відкриває завісу над таємницями київського двору IX–X століть.

Таким чином, цілком імовірно, хоч стверджувати це було б занадто зухвало, що волохи – якісь тюрки (гуни, або савіри, або болгари) – дійсно мали владу над слов'янами. І була ця влада, крім усього іншого, духовно-жрецькою, тобто жерцями були тільки представники волохів, які на Русі стали відомі як волхви.

Олег, який захопив за допомогою варягів Київ, як ми пам'ятаємо, з повагою ставився до волхвів: «Скажи мне, кудесник, любимец богов».

Влада волхвів була, як і раніше, сильна, але у Велеса/Волоса (чиє ім'я, по суті, і є варіантом слова «волох») з'явився серйозний суперник – Перун: «Русь клянеться Волосом, а дружина – Перуном». Князь Володимир істотно похитнув позиції Велеса, вирішивши не ставити

його фігуру в пантеоні божеств, але й він був змушений знайти йому місце – на торговому Подолі в Києві.

Варто зізнатися, мені дуже довго не давала спокою загадкова Болохівська земля, що існувала в епоху Київської Русі, яка розташовувалася в той час на стику нинішніх Житомирської, Хмельницької та Вінницької областей. Про цю територію відомо вкрай мало, версій же про те, хто її населяв, хто нею правив – навпаки, більш ніж достатньо.

Більш-менш відомі кордони Болохівської землі, хоча від джерела до джерела вони варіюються. Відомо, що лежала вона в верхів'ях Південного Бугу, Случі та Тетерева. Відомі також міста Болохівщини – Болохів (сучасний Любар Житомирської області), Губин, Деревич, Кудин, Межибіжжя (Меджибож), Божський.

А ось що абсолютно невідомо – як звали болохівських князів. Природно, висловлюються різні версії, однак на сьогодні можна лише констатувати, що вони не були пов'язані з князівським домом Володимира.

З приводу етнічного складу болохівців – практично всі дослідники відзначають в ньому слов'янський і тюркський компоненти (деякі бачили в них волохів, щоправда, в традиційному, тобто романському, сенсі). Причому тюркські риси мали багато спільного з Волзькою Болгарією – це дало привід вважати, що свою роль тут зіграли половці, які прийшли на Русь саме з тих країв.

Також звертає на себе увагу той факт, що в Болохівській землі було знайдено багато речей, пов'язаних з язичницькими віруваннями Стародавньої Русі. Нічого дивного, що в зв'язку з цим у деяких дослідників (зокрема, у Ю. Моргунова) виникла спокуса співставити назву землі з волхвами, які могли тут виконувати як жрецькі, так і адміністративні функції.

Ну і, крім усього іншого, мене насторожило згадування «аномально високої кількості дорогоцінних скарбів з речами столичного рівня» (Моргунов Ю. Ю. «Фортифікація Південної Русі Х–ХІІІ ст.: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук». Москва, 2007).

Окремо можна відзначити, що виявлені в Болохівській землі ювелірні прикраси свідчать про переважання в них дулібських елементів.

І, що дуже важливо, теорія, що нас цікавить, почала освоюватися досить пізно – не раніше Х століття; про це свідчать дані археології.

Тепер про те, що особисто я думаю з приводу сказаного вище. Перш за все – згоден практично з усіма версіями. В загальному й цілому. Але моє трактування геть відмінне.

Отже, що ж усе-таки вимальовується? На території, що колись входила в ареал розселення племені (або групи, конфедерації племен) дулібів, дуже впливових свого часу, виявлені сліди досить самобутньої в порівнянні з навколишнім населенням культури. Деякі риси прямо вказують на те, що ця культура має витоки від самих дулібів, які були відомі до початку Х століття.

Якщо моя версія правильна, і дуліби вели своє походження від тюркського роду Дуло, то наявність у культурі Болохівської землі тюркських рис абсолютно прозора. Відповідно, я не згоден з тим, що тюрки Болохівської землі – це половці.

Але тоді виникає закономірне питання: чому культурний шар болохівців датується не раніше, ніж Х століттям, тоді як дуліби були відомі з VII століття? Нічого тут загадкового, як на мене, немає. Знову-таки, якщо взяти мою версію про те, що дуліби (або їх прямі нащадки) панували над більшою частиною території нинішньої Правобережної України, включаючи Київ, а після приходу Олега та Ігоря (разом з варягами) цю владу втратили, то цілком можна припустити, що частина цього племені на чолі з вождями (князями, хаканами), побоюючись гонінь, пішла туди, де до них було складно дістатися (як версія – це були жителі древлянських міст, таких, як Іскоростень і Малин). Те, що Болохівська земля – важкодоступне місце,

не викликає сумнівів: кругом дрімучі ліси, до X століття зовсім не обжита, вперше згадана в літописі під 1150 роком.

Початок освоєння цієї території саме в X столітті також не може бути випадковим. Якраз в цей час древляни – прямі нащадки (або одне з племен) дулібів – зазнають тяжких утисків з боку сіверян, що перемогли в усобиці (одне з міст Болохівської землі називається Деревич).

Саме тому тут виявлені дулібські «столичні» скарби.

Якщо дуліби і волохи (волхви) – суть одне і те саме, то не дивно, що власне тут зосереджена значна кількість пам'яток давньоруського язичництва (одне з болохівських міст називається Кудин – звідси походить слово кудесник, чарівник). А із введенням на Русі християнства збільшення числа таких пам'яток просто закономірне.

І не випадково нам нічого не відомо про болохівських князів – просто тому, що вони ніяк не пов'язані з династією, закладеною Олегом та Ігорем, яка поширила свою владу на всю Древню Русь.

Дуже схоже на те, що тривалий час Болохівська земля не була активно задіяна в загальноруських процесах. Свідчення того – досить пізня згадка про неї в літописах. Однак рано чи пізно вона повинна була звернути на себе увагу сусідів. В першу чергу – через своє стратегічне положення між Київським і Галицьким князівствами. Коли Данило Галицький почав проявляти інтерес до Києва, Болохівська земля виявилася в буквальному сенсі на його шляху до столиці. Саме Данилу було призначено знищити болохівські міста. Населення, що залишилось, розселялось по інших землях. Серед яких були, безумовно, і волхви (і вони, точніше, їхні нащадки, хто знає, чи й дотепер живуть серед нас?).

Кирилицею глаголити істину

Про варягів уже було сказано, тепер дійшла черга і до греків. Йтиметься про Кирила і Мефодія.

Кирило і Мефодій (насправді Костянтин і, ймовірно, Михайло) народилися в Солуні – сучасних Салоніках. І тоді й тепер – це Греція. Щоправда, лише північно-східна її частина. За часів братів (Мефодій народився близько 820 року і помер у 885 році, Кирило народився в 826-му або 827-му році, помер у 869-му) Солунь перебувала на самому кордоні з Болгарським царством.

Традиція велить вважати Кирила і Мефодія греками. Є також несміливі спроби називати їх слов'янами – вихідцями із сусідньої Болгарії. Останнє припущення будується на тому факті, що брати є засновниками слов'янської писемності, що нібито натякає на їхнє слов'янське походження. Дехто навіть вирішив знайти якийсь компроміс, припустивши, що Кирило і Мефодій були слов'янами по матері.

Однак почнемо з того, що нам усе-таки про них відомо більш-менш достовірно.

Батько братів був воєначальником при Солунському стратигові й іменувався Лев друнгарій. При цьому «друнгарій» часто помилково вважається ім'ям власним, тоді як насправді це – військове звання. Очевидно, що він був християнином. Сім'я Кирила і Мефодія могла втекти з Болгарії, яка до 865 року була неприхильна до християн, і знайти притулок у Візантії.

Цілком можливо, що так опинився в прикордонній Солуні болгарин Лев, де він не просто став повноправним візантійцем, а й отримав хорошу посаду.

Ну от, болгарська версія походження солунських братів підтверджується, отже, тут і казочці кінець? Хоча ні, адже я вирішив присвятити їм цілий розділ. Чого б то?

А справа в тому, що головним, визначальним, можна сказати, питанням є те, з яких болгар була сім'я Кирила і Мефодія?

У той час в Болгарії тюрки-булгари і слов'яни були ще різними етносами. Слов'яни мали свою автономію і, відповідно, своїх князів, а в болгар до середини IX століття правителі іменувалися ханами. Хан Борис після хрещення став називатися князем, а першим царем у 889 році став його син Симеон.

У 20-ті роки IX століття слов'янські племена – браничевці і тимочани збунтувалися, вирішивши відокремитися від Болгарії. Хан Омуртаг придушив виступи бунтівних слов'ян, відмінив їхню автономію і поставив над ними своїх людей. А злиття цих етносів в один, який заговорив на слов'янському діалекті, зберігши тюркську самоназву, відбулося набагато пізніше.

А тепер я ризикну накликати на свою голову громи і блискавки, які, ймовірно, не долетіли після того, як я мав зухвальство обізвати Аскольда і Діра тюркобулгарами. (Невже і ці? Здається, схоже на те. Розсудіть самі.)

Кирило – молодший з братів – був добре освічений для свого часу, навчався у кращих учених Константинополя. Існує думка, що він знав арабську. Тому підтвердженням може бути його участь в 851–852 роках в посольстві асікрета Георгія до двору арабського халіфа Муттавакіля в Багдаді, де він вів богословські суперечки з мусульманськими вченими.

Здається, з тієї ж причини Кирило направили з місією до хозарів. За офіційною версією, хозарська місія Кирила була здійснена з метою переконати язичників прийняти християнство. Багато істориків ставлять це під сумнів, резонно вказуючи на те, що на той час хозари вже визначилися з вірою (якою став іудаїзм). Інші дослідники вважають – також цілком логічно, – що правителі Хозарії, незважаючи на зроблений потай вибір, могли влаштувати диспут представників трьох релігій – християн, іудеїв і мусульман – для того, щоб мати привід цей свій вибір обґрунтувати, спираючись на результати дискусії. Від себе зазначу, що так чинять і сьогодні, для формальності оголошуючи тендер, хоча переможець визначений заздалегідь. Просто

такими є правила. Не знаю, якими були правила дипломатії того часу, можу лише сказати, що офіційна версія ніяк не заважає мені далі розвивати власну теорію про етнічне походження Кирила, а заодно з ним і Мефодія.

Отже, Кирило, як досвідчений богослов, та ще й знаючи арабську мову, був незамінним кадром для місії в країну хозар, де йому довелося б (і довелося) вступити в суперечку з мусульманськими книжниками.

Але Кирилу належало вести дискусії і з єврейськими рабинами. І що ми з'ясуємо: згідно з його Житієм, «...у Херсонесі була велика єврейська громада, де Костянтин (Кирило) знайшов учителя і за короткий термін опанував мову». Незважаючи на пропагандистський характер твору, ця інформація справляє враження цілком правдоподібної. Справа в тому, що арабська і давньоєврейська (а також похідний від неї іврит) – мови споріднені, а саме – семітські. Тому можна припустити, що Кирило дійсно досить швидко освоїв єврейську мову.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.